

Виявлення *Microtus agrestis* (Rodentia) на Харківщині та південна межа його поширення в межиріччі Дніпра та Дону

Олександр Зоря

Харківська обласна санітарно-епідеміологічна станція, Харків, Україна
e-mail: ovzoria@ukr.net

ZORIA, O. The discovery of *Microtus agrestis* (Rodentia) in Kharkiv Oblast and the southern limit of its distribution in the Dnipro–Don interfluve. — The history of the species record in Ukraine and the attempts to contour its southern limits of distribution are considered. Two new findings of *Microtus agrestis* have been registered in Borivsk Raion of Kharkiv Oblast. The first find was in 1997, on the left bank of the Krasnooskolsky reservoir in pellets of the long-eared owl. The second record was the result of trapping of small mammals near Pidlyman village, on the bank of the lake in an old pine forest in May 2009. The external, craniometrical, and odontological features of the findings are presented. These new data indicate the expansion of the species' range.

Вступ

Полівка північна (*Microtus agrestis* Linnaeus, 1761) — один з найбільш рідкісних і обмежено поширених в Україні видів гризунів, а тому й найменш досліджених. Його реєструють дуже нечасто, і тому й відомостей про конфігурацію його ареалу в Україні небагато (Загороднюк 1993). Ще менше даних, які б дозволяли окреслити межі поширення виду, що значною мірою визначається дуже віддаленими один від одного пунктами реєстрації виду.

Автор упродовж кількох десятиліть проводив моніторинг зоонозів і залучених в них угруповань дрібних ссавців у складі зоогрупи Харківської обласної СЕС в різних районах Харківщини. Завдяки цьому накопичено важливі відомості про склад регіональної фауни, у тому числі зібрано унікальні матеріали про наявність на Харківщині поселень полівки північної.

Мета роботи — описати перші знахідки виду на Харківщині і окреслити ймовірні межі поширення *Microtus agrestis* в регіоні.

Історія вивчення поширення виду в Україні

Перші знахідки полівки північної в Україні, як указував О. Мигулін (1928, 1929, 1938), були відомі за результатами аналізу сов'ячих пелеток, які дослідив І. Підоплічка в Київській та Житомирській областях, а пізніше — також у Черкаській (Підоплічка 1937), Чернігівській та Черкаській (Мигулін 1938) областях. С. Огньов (1950) указував, що ареал полівки північної досягає південної та середньої України, а В. Гептнер з колегами відмічав присутність виду у

Вінницькій, Київській, Чернігівській, Сумській, Полтавській та Харківській областях (Гептнер *et al.* 1950).

Пізніше Н. Бобринський з співавторами зазначають, що *Microtus agrestis* розповсюджена на південь до північної частини України (Бобринський *et al.* 1965). У монографії «Полівка» І. Громов указував на знахідки цього виду для України до Івано-Франківська, Вінницької, Київської та Чернігівської областей (Громов & Поляков 1977).

У Харківській області, як слідувало з різних джерел (Чернай 1853; Шарлеман 1915; Сокур 1960 та ін.), полівку північну ніколи не знаходили. Було відомо лише припущення І. В. Загороднюка, висловлене в огляді меж поширення полівок, що цей вид може бути поширений у лісостепу Слобожанщини (Загороднюк 1993). Найближчі від Харківської області місця знахідок *Microtus agrestis* в Росії — Білгородська (Петров 1971; Загороднюк 2008) та Воронежська області (Огнев 1950; Загороднюк 2008).

Нові знахідки на Харківщині

Вид зареєстровано на Харківщині за кістковими матеріалами (черепи) з пелеток вухатої сови, зібраних 1997 р. на лівому березі Краснооскільського водосховища в Борівському районі (Зоря 2001, 2005).

Через 12 років, у травні 2009 р. при епізоотичному обстеженні в околицях с. Підлиман Борівського району Харківської обл., що в 10 км від міста збору пелеток, на березі озера в старому бору спіймано полівку (♂ ad), яку також визначено як *Microtus agrestis*.

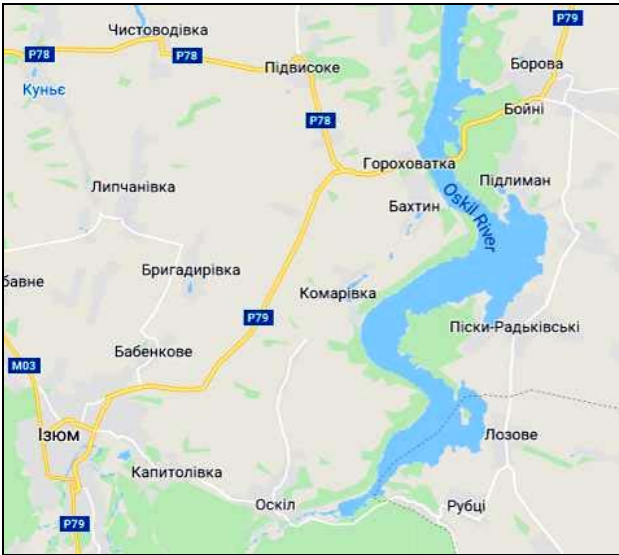

Рис. 1. Оскільське водосховище на лівобережжі Дінця та місце положення с. Підлиман — правий (східний) край водосховища.

Таблиця 1. Морфологічні та морфометричні особливості особини *Microtus agrestis*, здобутої 2009 року в околицях с. Підлиман

Ознака, група ознак	Особливості, значення
Забарвлення	темне, сіро-буре з жовтуватими дрібними «пікселями», в стані незакінченого линяння
Виміри тіла	вага — 39,0 г, розміри тіла — L = 122,0 mm, Ca = 36,0 mm, Pl = 16,0 mm, Au = 12,3 mm, test = 12 x 8,5 mm
Морфологія M ²	другий верхній корінний зуб має на задньо-внутрішньому куті додатковий (4-й) зубець
Довжина зубного ряду	довжина верхнього ряду кутніх зубів — 7,00 мм, довжина нижнього ряду — 6,30 мм
Довжина першого кутнього	довжина M ₁ — 3,00 мм, ширина M ₁ — 1,10 мм, довжина M ¹ — 2,30 мм, ширина M ¹ — 1,25 мм

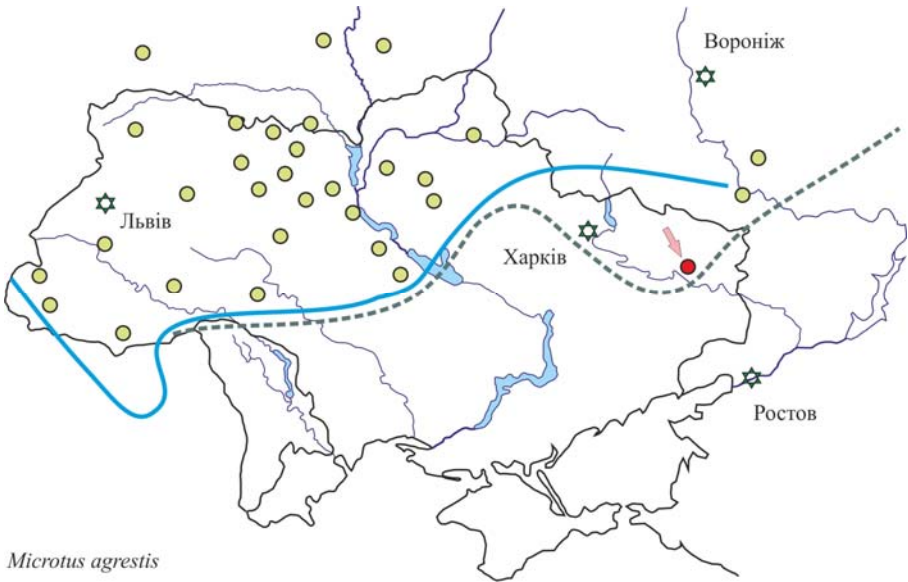

Рис. 2. Верхні кутні зуби та особливості кісткового піднебіння *Microtus agrestis* з Борівського району Харківщини: добре видно додаткову петлю на середньому зубі, M²: петля розміщена з язикового боку, біля стику цього зуба з M³. Фото Марини Коваленко.

Зловлений гризун мав особливості, зазначені в таблиці та показані на рис. 2. Всі ці ознаки відповідають описам нориці темної і свідчать про існування на Харківщині популяції цього виду гризунів. Визначення зразків як *Microtus agrestis* підтверджено моїми колегами за надісланими до них фотографіями, зокрема І. Загороднюком та Л. Рековцем.

Якщо першу знахідку — у пелетках сов — можна було пов'язати з заносом матеріалу совами з північних районів, то відлов особини пасткою, при тому в тому самому районі, став фактом, який остаточно підтвердив наявність місцевої популяції *Microtus agrestis* на лівобережжі Осколу.

Проведення межі поширення виду по Поліссю, фактично північніше Хмельницького, Житомира, Києва і Сум, як це прийнято в окремих оглядах (Межжерін & Лашкова 2003), суперечить фактам, підтвердженим колекціями і публікаціями та узагальненим у праці І. Загороднюка (1993). Так само значно ширший ареал подають і всі цитовані у вступній частині огляди. Тому ми приймаємо за основу саме карту, яка слідує з огляду Бобринського з колегами, та между ареалу, прийняту у праці І. Загороднюка (рис. 3).

Microtus agrestis

Рис. 3. Місця знахідок *Microtus agrestis* в регіоні (за: Бобринский *et al.* 1965) і місцезнаходження, в якому виявлено цей вид автором на Харківщині (вказано стрілкою). Суцільна лінія — межа поширення виду за оглядом сірих нориць України (Загороднюк 1993), пунктир — уточнення межі за цією працею. Рисунок І. Загороднюка.

Ця лінія має бути уточнена в частині, що стосується Харківщини і басейну Дінця. Межа поширення нориці північної в Європі «стала» південнішою. Чи має бути лінія спрямованою на проміжку від Черкащини до Харківщини — покажуть нові дослідження. На поточний час картина більше нагадує проникнення виду на південь уздовж великих річкових долин.

Подяка

Висловлюю подяку Г. Ткачу, з ким були проведені спільні експедиції, які дали важливий описаний тут матеріал, а також І. Загороднюку — за цінні зауваження при підготовці повідомлення та виготовлення карти. Автор дякує М. Коваленку за мікрофотографії зубів та В. Пархоменку за їх редагування. Щира подяка проф. Л. І. Рековцю за коментарі до фотографій зубів та підтвердження визначень.

Література • References

- Бобринский, Н. А., Б. А. Кузнецов, А. П. Кузякин. 1965. *Определитель млекопитающих СССР*. Издание второе. Под ред. А. П. Кузякина. Просвещение, Москва, 1–325.
- Гептнер, В. Г., Л. Г. Морозова-Турова, В. И. Цалкин. 1950. *Вредные и полезные звери районов полезащитных насаждений*. Изд-во МГУ, Москва, 350–352.
- Громов, И. М., И. Я. Поляков. 1977. *Полевки (Microtinae)*. Наука, Ленинград, 299–302. (Серия Фауна СССР. Том 3: Млекопитающие; Вып. 8).

- Загороднюк, И. В. 1993. Таксономия и распространение серых полевков (Rodentiformes, Arvicolini) фауны Украины. В кн.: *Млекопитающие Украины. Сборник научных трудов*. АН Украины, Ин-т зоологии. Наукова думка, Киев, 63–76.
- Загороднюк, І. В. 2008. Нориці (Rodentia: Arvicolidae) в басейні Сіверського Дінця: біотопний розподіл, зміни ареалів, видова ідентифікація. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Біологія*, № 7 (814): 74–93.
- Зоря, О. 2005. Ссавці Харківської області та їх видове багатство. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія*, 17: 155–164.
- Зоря, О. В. 2001. Фауністичні комплекси гризунів Харківської області. *Біологія та валеологія. Збірник наукових праць. Харківський пед. університет*. Вип. 4: 58–70.
- Мигулін, О. 1929. *Визначник звірів України*. Державне видавництво України. Київ, 75.
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (Матеріали до фауни)*. Видавництво АН УРСР. Київ, 274–276.
- Мигулін, А. А. 1928. Обзор грызунов Украины. *Захист рослин* (Отдельный оттиск из журнала), № 3–4 (за 1927–28 гг.). Харьков, 6.
- Огнев, С. И. 1950. *Звери СССР и прилежащих стран. Том 7*. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград, 313–332.
- Петров, О. В. 1971. Млекопитающие учлехсоза «Лес на Ворскле» и его окрестностях. *Ученые записки Ленинградского университета. Серия биологических наук*, 52 (№ 351): 119–187.
- Підоплічка, І. Г. 1937. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. *Збірник праць Зоологічного музею Укр. АН*, 19: 101–170.
- Сокур, І. Т. 1960. *Ссавці фауни України, та їх господарське значення*. Радянська школа, Київ, 44.
- Чернай, А. 1853. *Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест. Вып. 2. Фауна млекопитающих и птиц*. Харьков, 1–44.
- Шарлеман, Э. Б. 1915. *Краткий определитель мышей и полевков южной полосы Европейской России*. Харьков, 11.

Резюме

Зоря, О. Виявлення *Microtus agrestis* (Rodentia) на Харківщині та південна межа його поширення в межах річки Дніпра та Дону. — Описано історію виявлення виду в Україні та спроб окреслення його південних меж поширення. Автором виявлено вид на Харківщині, у двох місцезнаходженнях в межах Борівського району. Перша знахідка — в пелеток вухатої сови, зібраних 1997 р. на лівому березі Красноскільського водосховища; друга знахідка — у травні 2009 р. при ловах дрібних ссавців біля с. Підлиман, на березі озера в старому бору. Наведено екстер'єрні, краніометричні та одонтологічні ознаки, які підтверджують віднесення зразків до *M. agrestis*. Показано зміни меж видового ареалу в регіоні.